

૧

સર્જકતા, સ્વાયત્તતા અને સંસ્થાઓ : એક સાહિત્યવિમર્શ

પ્રિય વાચક,

સાંપ્રત ભારતીય કવિતામાં પ્રગટ થતી સર્જકતાનાં વિવિધ રૂપોને ઓળખવા મથતી આપણી આનંદગોષ્ઠિનો છેડો હવે ચાર બેઠકો પછી આવશે. એ દરમ્યાન, ગુજરાતની પ્રજામાન્ય સંસ્થા, સહુની ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં આવતાં ત્રણ વર્ષોના સંચાલન અંગેની ચૂંટણી સંપન્ન થશે. એ અવસરે સર્જકતા, સ્વાયત્તતા અને સંસ્થાઓ વચ્ચેના સમ્બન્ધ વિશે કેટલીક વાત કરીએ.

પરિષદના આંતરિક વ્યક્તિત્વનું ઘડતર ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, રણજિતરામ મહેતા અને મહાત્મા ગાંધી, ઉમાશંકર જોશી, નિરંજન ભગત અને નારાયણ દેસાઈ સમાન સહુ વિચારવંત અને દૃઢ મનોબળ ધરાવતા અગ્રણીઓએ કર્યું છે. વિવિધ જીવનમુદ્રા, શબ્દમુદ્રા ધરાવતા આ અગ્રણીઓને નજીકથી જોતાં, ચાર વાત, ન્યૂનતમ, એ દરેકમાં દેખાય : નિસ્વાર્થપણું, નિર્ભયતા, કર્મઠતા અને સ્વાતંત્ર્યશીલ સંસ્કૃતિના હિત માટે સ્વાર્પણ કરવાની શક્તિ. એવા અગ્રણીઓને કારણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ એક ઊંડા અને સાચા અર્થમાં 'સાહિત્ય'ની સંસ્થા બની શકી, ન કે તથાકથિત સાહિત્યકારોના ઘરસંસારનું વડું મથક. પણ સાહિત્ય એટલે શું? સાહિત્ય કંઈ કાયા-પાકા પૂંઠાની સંખ્યાબંધ ચોપડીઓમાં કે ભપકાબંધ સમારંભોમાં કે રૂપકડી ઈમારતોમાં સચવાતું નથી. સાહિત્ય, માનવચેતનાની આંતરિક અને મૂળભૂત સર્જકતાના વિચારવંત, નિસ્વાર્થ, નિર્ભય અને કર્મઠ જતન વડે રચાયેલું વાણીગત સ્વરૂપ છે, બલ્કે એવી વાણીની સતત વહેતી પ્રક્રિયા છે. વાઙ્મયવિમર્શની એ મૂળ વાત જો વીસરાઈ ગઈ તો 'સાહિત્યિક' સંસ્થાઓની ઈમારતો ઊભી રહેશે, પણ એમની અંદર વસવાટ કરશે પોતાના પ્રેમમાં પડી પડઘાયા કરતા કોલાહલો. સામી બાજુ, એ મૂળ વાત જો યાદ રહી, એ મુજબ જો વર્તન થયું તો મૂળ ગોવર્ધન ભવનમાં સંભળાતું હતું તેવું, અહંકારને ઓળંગતું ને ઓગાળતું સર્જકતાનું વિગલન-રમણીય સંગીત, આવતી કાલની પરિષદમાં પણ સંભળાશે. આ વાત એ સામી બાજુ ટટ્ટાર ઊભા રહીને નમનતાઈથી મેં કરી છે.

આ પાયાની અને તાકીદની વાત વીસરવી પરિષદને, સાહિત્યને, ગુજરાતીભાષી પ્રજાને પાલવે નહીં. આવતા ત્રણ મહિના દરમ્યાન પરિષદના આજીવન સભ્યો આવતા ત્રણ વર્ષ માટેના પરિષદના નેતૃત્વ અંગેનો નિર્ણય પરિષદના બંધારણ મુજબની ચૂંટણી-પ્રક્રિયા વડે કરશે.

સહુને શુભેચ્છા.

*

ઉપર નોંધેલી તાકીદની વાતને વિસારે પાડવી જેમ ગુજરાતીભાષીઓને ન પરવડે, તેમ એ ન પોસાય કોઈ પણ ભાષાના સાચા સર્જનાત્મક અને સ્વાતંત્ર્યપ્રિય સાહિત્યને. એ મુદ્દે આલ્બેર કામ્યુનાં ત્રણ વ્યાખ્યાનો અહીં યાદ આવે. પહેલું, ૧૯૫૭માં એમને નોબેલ પારિતોષિક અપાયું એ પછી થોડા જ દિવસોમાં, સ્વીડનમાં જ, એક અંતરંગ મંડળીમાં આલ્બેર કામ્યુએ આપેલું એક વ્યાખ્યાન. એનું શીર્ષક, અંગ્રેજી અનુવાદે, હતું : ‘Create Dangerously.’ એ અંતરંગ મંડળીમાં કામ્યુ સાહિત્યકારની કઈ સાહસિકતાની, જોખમ ઉઠાવવાની તૈયારીની વાત કરે છે, અને આપણી પરિષદના આ મહત્ત્વના તબક્કે એ વાતની પ્રસ્તુતતા શી છે, એ આજે જોઈશું.

એ પહેલાં, ૧૯૪૫માં, નાત્સી જર્મની સામેનું વિશ્વવ્યાપી યુદ્ધ પૂરું થયું એ અરસામાં એમણે એક એવું જ વિલક્ષણ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, એ બીજું.

એનો વિષય હતો : ‘Defence of Intelligence.’ એમાં આવતો ‘ઇન્ટેલિજન્સ’ ખેંચે. શું એ ભયાનક, વિનાશક યુદ્ધ કેવળ ‘ઇન્ટેલિજન્સ’ના બૌદ્ધિક ક્ષમતાના બચાવમાં લડાયું હતું, એવો સવાલ કોઈને થાય. કામ્યુ એ શબ્દ સંસ્કૃતિ અને માણસાઈની એક મૂળભૂત આવશ્યકતા રૂપે યોજે છે. એ બે પ્રકારની બૌદ્ધિક ક્ષમતાની વાત કરે છે : Intelligent Intelligence અને Stupid Intelligence. કામ્યુનો ‘ડિફેન્સ’ પહેલી ક્ષમતાનો, ઓફેન્સિવ કહેતાં પ્રતિકાર બીજી જાતની ‘સ્ટુપિડ’ બૌદ્ધિકતાનો. કોઈ પણ સંસ્થાના સંચાલનમાં પહેલા પ્રકારની બુદ્ધિ સારો વહીવટ પૂરો પાડે, બીજા પ્રકારની બુદ્ધિ ભારે ખટપટો પેદા કરે.

પહેલી બુદ્ધિ, નિસ્વાર્થ હિમ્મત વડે સંસ્થાના હિતમાં કામ કરે, બીજી બુદ્ધિ અંગત મહત્વાકાંક્ષાઓની પૂર્તિ માટે (સરસ્વતીચંદ્ર-માં આવતા શઠરાય અને દુષ્ટરાયની બુદ્ધિ જેવી) કોઈ એક વ્યક્તિ કે ટોળીના કે સંસ્થા-બહારથી સૂત્રસંચાર કરતી કોઈ સત્તાના સ્વાર્થની સેવામાં હાજર હોય. કામ્યુની પરિભાષામાં પહેલા પ્રકારની બૌદ્ધિક શક્તિ સ્વાતંત્ર્યનો પર્યાય બને છે, બીજી એક કે બીજા પ્રકારની પરાયત્તામાં. — કયો વિકલ્પ પસંદ કરશે ગુજરાતની સાહિત્યિક સંસ્કૃતિ પોતાને માટે, આ એકવીસમી સદીના પહેલા ચરણને અંતે ? પરિષદ એ અંગેની પ્રયોગશાળા છે.

રાજ્ય, ધર્મ કે ધનની સત્તાના ઈશારે ચાલતી, એના તાબેદાર જેવા લેખકોની બુદ્ધિશક્તિ સંસ્થાઓને વિકૃત અને ખોખલી બનાવીને છોડે. કોઈના પણ ઈશારા પર ચાલવાનું ન સ્વીકારતી, વિચારસ્વાતંત્ર્યની આગ્રહી એવી અંતસ્થ પ્રજ્ઞા સાહિત્યને,

સમાજને, સંસ્કૃતિને અને રાજ્યને પણ વિકસાવે. આ ‘ઇન્ટેલિજન્ટ ઇન્ટેલિજન્સ’, જેને ભારતીય વિદ્યામાં ‘સ્વયંપ્રકાશિત’ કે ‘સ્વપ્રકાશ’ ચેતનાના વાઙ્મયવિમર્શ રૂપે ઓળખવામાં આવે છે, એ જ તો સાહિત્યની સંસ્થાઓનો પ્રાણ છે.

કામ્યુની આ વ્યાખ્યાનત્રયીનું ત્રીજું વ્યાખ્યાન ૧૯૫૩માં આપેલું ‘Bread and Freedom’ વિશેનું વ્યાખ્યાન. એને અંતે બોલાયેલા કામ્યુના સ્મરણીય શબ્દો આ છે : ‘Freedom is not a gift received from a State or a leader but a possession to be won every day by the effort of each and the union of all.’ – ‘પ્રત્યેકનો પ્રયત્ન અને સહુની સહિયારી સાધના’, એ જ તો કોઈ પણ સંસ્થાનું જીવન છે. એ વડે ‘રોજેરોજ’ જે જાતે મેળવવાનું છે, એ સ્વાતંત્ર્ય માનવસર્જકતાના, સાચા સાહિત્યના મૂળમાં રહી પોષણ આપે છે, એમ અહીં કામ્યુ સૂચવે છે.

*

સાહિત્યના સર્જક/ભાવક અને સાહિત્યની સંસ્થા, એ બેના પરસ્પર સમ્બંધની આથી વધારે મૂળગામી મીમાંસા બીજી શી હોય ? પરિષદ હો કે અન્ય કોઈ સાહિત્ય કે કલાની સંસ્થા, જો એમાં રોજ-બ-રોજ જાતે સરજાતા, ‘એફર્ટ ઓફ ઈચ એન્ડ યુનિયન ઓફ ઓલ’ દ્વારા સર્જવાના ‘ફ્રીડમ’નો પ્રાણ ધબકતો ન હોય, તો એ સંસ્થા ગમે તેવી ઝાકઝમાળ લાગતી હોય પણ એ એક શણગારેલા શબ્દથી વિશેષ કાંઈ નથી.

પ્રિય વાચક, આને લગતો એક કિસ્સો કહું, ‘લેખક, સર્જક એટલે શું ?’ એ સવાલ એક બિનંતરંગ, જાહેર ગોષ્ઠિમાં મેં જરા લંબાણથી ઉઠાવવાનો યત્ન એક વાર કરેલો. એથી ખિજવાયેલા એક મહાનુભાવે મને પરખાવેલું : ‘લેખક કોણ ? લેખક કોણ ? એ ક્યારના સું કરો છો, સીતાનસુભાઈ ? અરે, સમજો, જે લખ લખ કરે એ લેખક !’ પછી એમના સંદર્ભે મેં એ સવાલ પડતો મૂકેલો. આપણી આ અંતરંગ ગોષ્ઠિમાં એ ફરી ઉઠાવ્યો છે.

*

આમે, પડતો મૂક્યે યે પડ્યો રહે એવો એ સવાલ છે જ નહીં. મારે તો એક શોર્ટ ફ્યુઝ સજ્જનનો, એમના ગજાથી ઉપરવટના કામમાં એમને જોતરવાથી થયેલો ક્ષણિક રોષ સહન કરવો પડ્યો હતો, પણ કામ્યુના સમયના સર્જકોએ તો સ્ટેલિન અને હિટલર જેવાનો સામનો કરવાનો હતો. અને ગાંધીના સત્યાગ્રહી સમયમાં ભારતીય સાહિત્યે ચર્ચિલ જેવાનો. એ સહુ શાસકોને સ્વતંત્ર વિચારશીલતાનો, ભારતીય ચિંતન જેને ‘સ્વપ્રકાશાનંદચિન્મય’ શક્તિ (એટલે કે માનવચિત્તની આનંદભરી અને પોતે જ પોતાનું અજવાળું બને, ‘અપ્પ ટીઓ’ બને, સ્વબળે જ વ્યક્ત અને પ્રમાણિત થાય એવી શક્તિ)નો ભારે ડર લાગે. એ સરમુખત્યારો કહેવાના : ‘અમે કહીએ એમ કરો; તમારે વિચારવાની જરૂર નથી, છૂટ પણ નથી.’ આવી કોઈ પણ વિચાર-વિરોધી સત્તા સીધી નહીં તો હાલ પૂરતી કોઈ કઠપૂતળાંની આડશમાં રહી સાહિત્યની કોઈ પણ સંસ્થાને પોતાની પકડમાં લે નહીં, એની ચોંપ સહુએ રાખવી રહી. એ સંદર્ભે હિટલરના સાથી ગોરિંગ(Goering)ના એક ઉદ્ગારને કામ્યુએ નોંધ્યો છે. એ મહાનુભાવ કહેતા : ‘When anyone talks to

me of intelligence, I take out my revolver.’ ગોરિંગ આપણા ભૂતકાળમાં જ રહે, ભવિષ્યમાં નહીં, એની કાળજી લેવાનું સામર્થ્ય કેમ કેળવાય, એ વિદ્યા ગોવર્ધનરામ અને રણજિતરામથી ગાંધી, ઉમાશંકર આદિ સહુ નિર્ભય-સદય વિચારકો પાસે પરિષદે મેળવી છે. એ એળે નહીં જાય.

*

સાહિત્ય અને સાહિત્યકારના સ્વાતંત્ર્ય વિશે કામ્યુ કહે છે : ‘Free artist is one who, with great effort, creates his own order and [faces] all the risks and labours of freedom.’ સાહિત્યકારની સ્વતંત્રતા સાથે સંકળાયેલાં જોખમો અને પરિશ્રમોની વાત થાય છે, ત્યારે આપણને થોડા દશકો પહેલાં દેશમાં લદાયેલી કટોકટીનું સ્મરણ થાય. એ દમનનો અણનમ હિમ્મત અને વિચારશીલતાથી સામનો કરનારા, કારાવાસ વેઠીને પણ એનો પ્રતિકાર કરનારા સાહિત્યકારો યાદ આવે. લેખક એટલે શું એ વધારે ચોખ્ખી રીતે, સમજાય. કટોકટી દરમ્યાન કવિવર ઉમાશંકર જોશીએ રાજ્યસભામાં આપેલું વ્યાખ્યાન જો એમના ‘નિશીથ’ કાવ્ય જેટલું જ ‘સાહિત્યિક’ ન લાગે તો આપણે ‘સાહિત્ય’ વિશેના ખ્યાલોને નજીકથી તપાસવા જોઈએ. સાહિત્યકૃતિ કોઈ રૂપકડી ‘અમર’ વેલી જેવી અધ્ધરિયા અને પરોપજીવી નથી હોતી, પોતાનાં મૂળિયાં માટીના ઊંડાણમાં મૂળ નાખીને પોતાનો રસકર જાતે મેળવતા તરુવર જેવી હોય છે. એની જવાબદારી લઈ શકે એવા નિસ્વાર્થ, વિચારશીલ, હિમ્મતભર્યા અને નીવડેલા અગ્રણીઓ અને કાર્યકરો, એવાં ભાઈ-બહેનો આપણી સંસ્થાઓને મળતાં રહે, એ અપેક્ષા અને શુભેચ્છા.

*

સમકાલીન ભારતીય કવિતા : આપણી વાત આપણી રીતે.

લેખક : ૨૯

શંખ ઘોષની કવિતા: ડૂમો ભરાયેલો પણ ડણક દઈ શકતો કવિ-કંઠ. ભાગ ૨.

બહુ બોલવામાં ન માનતા, પણ બોલવાનું આવે ત્યારે કોઈની સાડાબારી ન રાખનારા, કોઈ કહેતાં કોઈના દબાણ નીચે ન આવનારા આ સત્યપ્રતિબદ્ધ કવિ-માણસ બલકે ‘મેઘ-મનુષ્ય’ શંખ ઘોષની વિખ્યાત અણનમતાનો આ એક પરિચય, ગતાંકે, એમની કેટલીક કાવ્યકૃતિઓમાં મેળવ્યો. આજે એમની એક રચનાનો ઘનપાઠ (અલબત્ત આધુનિક રીતે) કરીએ.

વાચક, તારી સામે તો એ કૃતિ છપાયેલી, એટલે કે સુષુપ્ત અવસ્થામાં હશે. શ્રોતા બનીને તું એને હળવેથી જગાડે અને એક ભાવક કરે એવી ગોઠડી એની સાથે માંડે, એ માટે શું કરી શકાય, મિત્ર ? એ રચનાની બોલછા, એની વાક્યભંગિમાનો ખ્યાલ થોડો આગોતરો આવ્યો હોય તો વાત જામે ! સચેત વાચક, તું જાણે છે કે સાહિત્ય તો સહસ્ર સુરાવટોમાં વાત કરવાને તત્પર હોય છે, જો સંવાદ કરનાર સાચું જણ, કચ્છનો મરમી કવિ મેકણ ડાડો કહે છે એવા ‘ચંગા માડૂ’ મળે તો.

અને જો મળે તો તો એ બેની વાત, એ ‘ગુજરાતજી ગાલિયું’, જામે તો કેવી જામે ?! - ‘મજેવી મેકણ’ (કચ્છી રીત) અને ‘મેકરણ’ (સૌરાષ્ટ્રની વિવર્ત) એ કવિનામ વિશે ‘ગુજરાત’ અને ‘ગૂઢારથ’ એ શબ્દો વિશે મારા પ્રિય કવિ રમણીક સોમેશ્વર સાથે આજકાલ વાતો જામે છે, એવી !

સાહિત્યમીમાંસક કહેશે કે એ અનંતવિધ સંવાદોને ત્રણ મુખ્ય રીતિઓમાં વહેંચી શકાય : કથાસાહિત્ય, નાટ્યસાહિત્ય અને કાવ્યસાહિત્યની પોતીકી રીતિઓ. કેવી હોય, પ્રત્યેક ? - સર્જક જો વાર્તાકાર-કથાકાર હોય અને સામેના શ્રોતા કે વાચક જો સાચો હોંકારો ભણનારા હોય, તો પછી પૂછવું જ શું ?! એ વાર્તા-કથા-કાર એ વાચકો-શ્રોતાઓ સાથે, સામે બેઠો, વાર્તારસભર્યો જે વાતે ચઢે ! એ વાતનો લહેકો તે પહેલી રીતિ. એથી અલગ રીતિ નાટ્યકારની હોય. સામે, મંચ ઉપર ફરતાં પોતે જ સરજેલાં લોકોને અરસપરસ વાતે ચઢાવીને નાટ્યલેખક તો, નેપથ્યમાં બેસીને, કે મનમાં આવે તો ક્યારેક પ્રેક્ષાગારમાં ત્રીજી હરોળમાં બેસીને એમને ટગરટગર જોતો જ રહે અને યુપચાપ સાંભળતો જ રહે. પેલાઓની વાતોમાં સહેજે ઝોલો જો આવે તો વચ્ચે એવો મમરો મૂકે કે રંગમંચ પરનાંઓ ઓર જોરથી અરસપરસ વાતે ચઢે ! એ વખતે પેલો નાટ્યલેખક આઘેથી, યુપચાપ જે મરમીલાં સ્મિત કરે, એની તો શોભા જ શે ! એ જ એની બોલછા. કવિની વાત એ બન્નેથી અલગ, અનોખી, અતુલ્ય ! એની વાત શી કરવી ? પણ કરીએ, એક પ્રયાસ :

‘ચૂપ કર, શબ્દહીન થા’, એ રચનામાં કવિ શંખ ઘોષની વાક-ભંગિમા કેવી હશે એનો થોડો અંદાજ હોય તો અહીં, આ પાનાં પર સુખ્તાવસ્થામાં પડેલી એ રચનાને હળવેથી જગાડી, એની સાથે એની ભાષામાં સંવાદ કરવાનું કદાચ શક્ય બને.

આપણે જોયું તેમ, વાર્તાકાર શ્રોતા/વાચક સાથે વાતે ચઢે, નાટ્યકાર પાત્રોને પરસ્પર વાતે ચઢાવી પોતે યુપચાપ સાંભળતો રહે, પણ કવિ ? તેયે શંખ ઘોષ જેવો ઓછાબોલો કવિ, અને તેય ‘ચૂપ કર, શબ્દહીન થા’ એ રચનામાં જે વાત કરે, એની રીત કેવી હોય ? કવિ જરી વાર્તાકાર જેવો, જરી નાટ્યકાર જેવો ભલે જણાય, ક્યારેક, પણ મૂળે એ પોતાની સાથે વાતે ચઢેલો માણસ હોય છે.

આત્મસંવાદ દ્વારા સર્વસંવાદ સિદ્ધ કરી શકે એ કવિ. ‘ચૂપ કર, શબ્દહીન થા’, એ કાવ્યકૃતિમાં શંખ ઘોષ આવો આત્મસંવાદ, પોતાની સાથેની આવી એક વાતચીત માંડી બેઠા છે. પણ વાત તો આપણી સહુની કરે છે કવિ, આ રચનામાં પણ, એટલે હક્ક કરીને સાંભળીએ, પણ યુપચાપ :

*

ચૂપ કર, શબ્દહીન થા / શંખ ઘોષ

આટલું બધું બોલે છે તું કેમ ? ચૂપ કર.

શબ્દહીન થા.

કુમળા ઘાસનાં મૂળિયાંમાં ઢબૂરી રાખ સ્નેહની સઘળી મર્મર.

લખ, આયુષ્ય; લખ, તું, આયુષ્ય.
 ભાંગી પડે ઝાઉનું ખખડધજ ઝાડ, ધૂળ ઊડે, ચઢે વાવંટોળ,
 તારાં લોચન તળે મારી આંખોનું સચરાચર
 જાગી જાય.
 સરિતા વચ્ચે વમળ, વમળ વચ્ચે સ્તબ્ધ
 આયુષ્ય.
 લખ આયુષ્ય, લખ આયુષ્ય.
 ચૂપ કર, શબ્દહીન થા.

* (અનુ. સિ. – સુકવિ અરુણ કમલ (પટના), પ્રો. સુતપા ચૌધરી (કલકત્તા), પ્રબોધ પરીખ (મુંબઈ) પાસે, ફોન પર, મૂળ પાઠ, સાર્થ, સાંભળ્યા બાદ કરેલો અનુવાદ.)

– ધ્યાનથી, એક કાને સાંભળનાર શ્રોતા આ નાનકડી રચનામાં પણ એકબીજા સાથે જાણે અથડાતા, જાણે વિસંવાદી સૂરો સાંભળીને ચોંકશે ! આજ્ઞાનો સૂર પણ તીવ્ર એવો અહીં સંભળાય છે અને વિનવણીના કોમળ સૂરો પણ. પરસ્પર વિરોધી સૂરો, છતાં આ કવિની રીત એવી કે એમાંથીયે એક અદ્ભુત રાગિણી રચાતી આવે છે, એક સિફની રજૂ થતી આવે છે. કઈ રીતે એ જોઈએ. જાણે શીર્ષક સહિત માત્ર બાર પંક્તિઓ પાસે કવિએ બજાવી બતાવેલી બીથોવનની સંકુલ-સરલ આઠમી સિફની ! – કઈ રીતે એ થાય છે, એ જોઈએ.

કાવ્ય શીર્ષકથી જ, અને જાણે અચાનક શરૂ થાય છે. અચાનક આ કાવ્યનો આરંભ કરી દેતા કવિ બોલી ઊઠે છે : ‘ચૂપ કર !’ રચના શરૂ થઈ એ પહેલાં ક્યારનું કોઈક બોલબોલ કરતું હશે !

એ બોલનારની આત્મપ્રીતિની સ્વમુગ્ધ વાતો કર્યા કરતી બોલકણી વાણીને આ કવિ કડકાઈથી કહે છે, ‘ચૂપ કર.’ પણ આ કાવ્યની કવિતા એ એક જ સૂરમાં નથી. કેમ કે ‘ચૂપ કર’ એવું તીવ્ર સ્વરે આરંભે જ કહેનાર કવિ, ફક્ત ચાર જ પંક્તિઓ પછી એક અલગ સ્વરે, વિનવણીના સૂરે, લગભગ અશ્રાવ્ય બનતા અવાજે વીનવે છે : ‘લખ આયુષ્ય, લખ આયુષ્ય.’ (મૃદુલ દ્વિરુક્તિ સાંભળી, આ ઓછાબોલા, સદા અણનમ કવિની ?) – આ અદ્ભુત રચનાનું કાવ્યત્વ કવિના આ બે, પરસ્પર ટકરાતી છતાં એક વિરલ રાગિણી રચતી સૂરસંગતમાં રહેલું છે !

માત્ર ઓગણસાઠ શબ્દોના કાવ્યવિસ્તારમાં આ કરકસરિયો કવિ દસ વાર ‘આયુષ્ય’ અને ‘લખ’ એ બે શબ્દો યોજે છે. લગભગ સત્તર ટકા રોકાણ, એમ કોઈ ગણિતજ્ઞ કહે, અથવા કાર્લ શેપીરો અને એલન ટેઈટ જેવા કોઈ અમેરિકન ન્યૂ ક્રિટિક ! (એમણે સ્થાપેલી ‘સ્કૂલ ઓફ લેટર્સ’માં સ્નાતકોત્તર અભ્યાસ કરવાનું મારે બન્યું હતું, એટલે, અને શંખ ઘોષની અલ્પ-વ્યયી કાવ્યબાનીને નજીકથી સાંભળવા માટે આ ગણિત ! આ ક્લોઝ રીડિંગ, આ ‘અભિનવ ઘનપાઠ’ !)

‘ચૂપ કર’ અને ‘લખ’ – એ બે વાત પોતાને કરનાર કવિને પામવો, એ કાંઈ સહેલ નથી !

પણ સહેલમાં જેનો પાર પામી જવાય, એવા લખલખિયા કલમબાજો બીજું ગમે તે

બની બેસે, એ કવિ ન હોય ! એટલે આપણે આ ઓગણસાઠ શબ્દો અને ગણીને બાર નાની પંક્તિઓના આ કાવ્યની પડખે બેસીને એને સાંભળીએ.

*

હવે કાન ખુલ્લા રાખીને છતાં ઝીણી આંખે જુઓ આ કલ્પન : ‘કુમળા ઘાસનાં મૂળિયાંમાં ઢબૂરી રાખ સ્નેહની સઘળી મર્મર.’ – શું બતાવે છે અને કોને, અહીં આ કવિ ? પોતાને જ એ કહે છે કે સ્નેહની સઘળી મર્મરને, કાવ્યના આરંભ પહેલાં જે સંભળાયા કરતી હતી એને, હવે ઢબૂરી રાખ. ક્યાં ? કુમળા ઘાસનાં મૂળિયાંમાં’. દાટી દેવાની નથી, ઢબૂરી દેવાની છે, સ્નેહની એ મર્મરને. ક્યાં ? પથ્થરો તળે નહીં, ‘કુમળા ઘાસનાં મૂળિયાંમાં’ ! – કઠોર-કોમળ એવી સૃષ્ટિ છે આ સર્જકની. ‘ચૂપ કર’, એ કઠોરતાથી પોતાને કહે છે. ‘ઢબૂરી રાખ’, એ કોમલતાથી ઉમેરે છે.

શા માટે ? શો છે આ કાવ્યનો ધ્વનિ ? રસધ્વનિ ? પ્રિય વાચક, આપણું કાવ્ય આપણી રીતે વાંચીએ.

*

કવિ બીજાં બે કલ્પનો રચી આપે છે, જાણે આપણે ઉપર નોંધેલા સવાલો આજે કરીશું એ આગોતરું જાણીને. જુઓ એ કલ્પનો :

ભાંગી પડે ઝાઉનું ખખડધજ ઝાડ, ધૂળ ઊડે, ચઢે વાવંટોળ, / તારાં લોચન તળે મારી આંખોનું સચરાચર / જાગી જાય.’

– કશુંક બન્યું છે, ઘરે અને બાહિરે. કશુંક ત્યારે અને આજે બન્યું છે : કવિએ કવિતા લખી એ વર્તમાન કાળે, ઉપરાંત આપણે દરેક એ કવિતા વાંચીએ છીએ, એ વર્તમાન કાળે. કશુંક એવું બન્યું છે કે કવિ તાકીદે કહે છે : ‘ચૂપ કર / લખ.’ શું બન્યું છે ? જવાબ તો, પ્રિય વાચક, દરેકે પોતપોતાનો ગોતવાનો, અનુભવવાનો, સમજવાનો અને આપવાનો છે. કવિ તો એક-બે કલ્પન જ બતાવે છે, એક કુશળ નાટ્યલેખક દ્વિઅંકી નાટકમાં બતાવે, એ રીતે.

તો કવિએ બે વાત કરી : સ્નેહની મર્મરને ઢબૂરી દે, ચૂપ કર, એ એક વાત. અને આયુષ્યને લખ, લખ આયુષ્યને, એ બીજી વાત. આ ‘આયુષ્ય’ અહીં શું છે ? એ સમજવા માટે આ બીજું કલ્પન જોઈએ :

‘સરિતા વચ્ચે વમળ, વમળ વચ્ચે સ્તબ્ધ / આયુષ્ય.’

પહેલા કલ્પનમાં પવનમાં, બીજા કલ્પનમાં પાણીમાં કોઈક વિનાશક શક્તિ ત્રાટકી છે. ઘરે પણ, બાહિરે પણ.

અંગત સ્નેહસૃષ્ટિમાંયે અને વ્યાપક બિનંગત જીવનમાં, સમકાલીન સામાજિક, રાજકીય, આર્થિક વાસ્તવમાં પણ.

વાવંટોળમાં મારી આંખોનું સચરાચર તારાં લોચન તળે જાગી જાય. સાથોસાથ ઝાઉનું ખખડધજ ઝાડ ભાંગી પડે અને સરિતા વમળમાં ઝડપાય, વમળ વચ્ચે આયુષ્ય

સ્તબ્ધ થઈ જાય. – જુઓ, આપણી નજર સામે...

*

તો, આસ્તે આસ્તે આપણે પામીએ કે અરે, આ તો સ્તબ્ધ થયેલા આયુષ્યની કવિતા છે. આયુષ્ય સ્તબ્ધ થઈ ગયું છે. ચોતરફ. એ સમયે તું ક્યારનો સ્નેહની મર્મર બોલ્યા-સાંભળ્યા કરે છે ? ‘ચૂપ કર.’ પણ, ના, એ રીતે ચૂપ નહીં.

‘લખ આયુષ્ય, લખ, તું, આયુષ્ય’.

કેવું અઘરું કામ કરાવે છે કવિતા ! કેવું તાકીદનું ! કરીએ તો કેવું સરળ – માત્ર ઓગણસાઠ શબ્દો અને બાર પંક્તિઓમાં શંખ ઘોષે કરી બતાવ્યું, એવું સરળ !

કરી બતાવીશું ને, પ્રિય સાથી, આપણી સહુની પોતાની રીતે ?

આલ્બેર કામ્યુ સૂચવે છે એમ, ‘by the effort of each and the union of all.’

ઑગસ્ટ ૨૮, ૨૦૨૦

સમા, વડોદરા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
નવું ઈ-મેઇલ આઈડી

gspamd123@gmail.com

‘પરબ’ માટે ઈ-મેઇલ આઈડી

‘પરબ’ માટે કૃતિઓ ઈમેઇલ દ્વારા મોકલી શકાશે. ‘પરબ’નું ઈ-મેઇલ આઈડી :

parabgsp@gmail.com

કૃતિ નીચે નામ, સરનામું લખવા વિનંતી.